

ПРАВОСЛАВИЕТО
В БАЛКАНСКИТЕ АКЦЕНТИ НА РУСКО-БЪЛГАРСКИТЕ
ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК

проф.д-р Нина Дюлгерова

Берлинският конгрес от 1878 г. е събитие, което не само определя поредният етап от Източния въпрос, но е и нова страница от историята на Европейския югоизток. С руското оръжие и дипломатическите ходове на държавите от “европейския концерт” се оформя новият субект в международните отношения – балканския регионален фактор. Възстановените през XIX в. Сърбия, България, Гърция, Румъния се превръщат през последните десетилетия в непредсказуеми участници в динамичната политическа мозайка в Европейския югоизток. “Болният човек край Босфора” е голямо предизвикателство както за силните държави, така и за младите, но амбициозни, страни. Ситуацията се усложнява и от процесите на модернизация, които предопределят основните приоритети във водещите европейски държави, неизменно влияещи и очертаващи икономическите и политическите явления в балканския регион.

Създаденото в Берлин през 1878 г. балканско статукво оформя една доста устойчива геополитическа картина, в която борбата между Европа и Русия преминава към следващата фаза от своето развитие. Икономическото преимущество на държави като Германия и Австро-Унгария неминуемо налагат определен икономически модел, в който руската стоки не издържат на конкуренцията. Пред Петербург не остават много възможности. Те се ограничават отново в сферата на политическия и дипломатическия арсенал, сред който се открояват два елемента, определящи Русия като опасен и силен противник в Източния въпрос. Православието и славянството са тези сегменти от имперската парадигма, които устойчиво присъстват в плановете и действията на

политическия елит на Русия през последните векове. Преобладаващият славянски елемент и силната православна църква в балканските територии на Османската империя често превръща Северната империя в националноосвободителните проекти и планове на балканската интелигенция в естествен защитник и своеобразен център на освободителни действия. До 70-те години на XIX в. Русия нееднократно доказва, че съдбата на славянското и християнското население в Османската империя не ѝ е безразлично, доказателство за което са нееднократно водените от нея войни с Турция. Спектърът от мотиви и стимули за военните действия не може да бъде ограничен само в рамките на тези два сегмента, но те са удобен аргумент, с който се очертават геополитически параметри и се определят стратегически цели. Още повече, че отсъствието на политически единици на балканската карта през този период, ограничава количеството участници в Източния въпрос и предопределя като цяло предсказуемо поведение на всеки един от тях.

Ситуацията се променя коренно след 1878 г. Русия вече не може да разчита на безопасната благодарност на контролирани балкански идеолози. Петербург е принуден да се съобразява с политическия и икономическия елит на Атина и Белград и бързо формиращата се българска политическа кохорта, които по силата на обстоятелствата концентрират своите външнополитически амбиции към т.нар. “османско наследство”, а то е в основата на Източния въпрос. Това означава и търсене на варианти за решаване на актуалните за руската дипломация въпроси, свързани с контрола над процесите в Европейския югоизток и с възможността за отстояване на завоювани от империята политически позиции в региона.

Ограничените икономически възможности, както и създалата се в края на XIX в. в Европейския югоизток ситуация, очертават действията

на Петербург в рамките на политическия натиск и дипломатическия демарш. Освен това проблемите, които се изострят последователно между Гръцката Патриаршия и Българската Екзархия, както и между Българската Екзархия и Сръбската църква, преминават от сферата на църковните канони в света на политическите домогвания и дипломатическите игри.

Още в средата на XIX в., когато турският султан през 1870 г. е принуден да даде ферман на българската църква, което предопределя и българската схизма през 1872 г., поставя не само Руската православна църква, но и Петербург през поредица от предизвикателства. Възможностите чрез Гръцката Патриаршия да се контролират и направляват църковните дела на християнското паство в Османската империя през последната четвърт на XIX в. се ограничават до минимум. Възстановяването на балканските държави с Берлинските решения е предшествано от църковното разграничаване, което през следващите десетилетия се превръща в съществен елемент от политическите и дипломатическите борби на балканските държави за остояване на права и привилегии на населението в Европейска Турция.

Постепенно действията на балканските политици и дипломати очертават етапите и акцентите на източните кризи в Европейския югоизток. Същевременно те предизвикват неизменно реакцията на европейската дипломация в османската столица, която след активни и многобройни консултации и варианти достига до решения, често в ущърб на балканските държави. По-важното е, че след всяко решение на великите сили балканското статукво неизменно променя своите очертания и същност. Не без значение е и обстоятелството, че особено през последните две десетилетия на XIX в. проблемите, които характеризират взаимоотношенията между трите най-активни в балканския спектър държави (България, Сърбия, Гърция) се ограничават

в сферата на църквата и нейните проблеми. Не е за пренебрегване обстоятелството, че възможностите за реализиране на външнополитическите амбиции на трите държави в Османска Турция през този период преминават и в сферата на четническите акции и насието. Акцентът въпреки всичко е върху т.нар. братски въпрос, който концентрира политическите амбиции и дипломатическите акции на София, Атина и Белград. Този тематичен ракурс засилва значението на единствения печеливш през този период елемент от външнополитическия инструментариум на Руската империя – православието.

Факт, произтичащ от същността на православната църква, е тясната връзка и взаимодействие, което съществува между политиците, дипломатите и църковните дейци на всяка една от църквите. Русия активно участва в църковните дела на полуострова. Това поведение е актуално, както за началото на 90-те години, когато българският премиер Ст. Стамболов успява да извоюва три берата за български епархии в Македония, така и за средата на десетилетието, когато в разгара на поредната източна криза българите отново водят единствената успешна в този период за тях борба – за поредните берати за български владици в балканските вилаети на империята. Съществена е разликата в отношението на Петербург преди и след възстановяването на българо-руските дипломатически отношения през 1896 г.

В периода на преустановените след 1886 г. отношения между Русия и Княжество България, София успява, без руска помощ, да постигне сериозни успехи в борбата за църковни и просветно-културни приоритети в Европейска Турция. Полученото султанско ираде за берати през първата половина на 1890 г. за Скопска и Охридска епархия¹, а няколко години по-късно (1894) и за Велешка и Неврокопска епархия, увенчава с успех съвместните усилия на българските правителства и Екзархията. Техните позиции се затвърждават и с подписаното през

април с.г. от Абдул-Хамид ираде (указ), чрез което откриването на българските училища в Македония се постига вече само с решение на съответната община. Такива привилегии дотогава са имали само гръцките училища.² Тези успехи, както и получените в началото на 1895 г. молби от различни църковни общини в Македония за издействие на берати за български епископи, дават основание на българското правителство на К. Стоилов (1894-1899) и на екзарх Йосиф да поставят пред Портата и султана искания за назначаването на екзархийски архиереи в Битоля, Дебър, Мелник, Струмица и Кукуш.³

Интензивната бератска политика на българите е предмет на непрекъснати конфликти между гръцката Патриаршия и българската Екзархия в Европейска Турция, в които Атина и София не остават безучастни. Неуспешни остават опитите на Гърция да търси помощ за удовлетворяване на патриаршеските искания, насочени срещу поредната българската бератска политика в Цариград, Лондон и Петербург.⁴ Дипломатическият демарш и политическият натиск завършват с неуспех за Патриаршията и Гърция главно поради отказа на Русия, традиционният защитник на Патриаршията през последните години в спора и с Екзархията, да вземе страна.

Тази позиция на Петербург е в разрез с установилата се през годините на българо-руския дипломатически разрив практика на руска подкрепа на гръцката Патриаршия и нейната дейност. Бератската политика на българското правителство и Екзархията през този период е повод за емоционалната и в повечето случаи негативна реакция на Петербург. Подобно е поведението и на руската църква. Практиката доказва, че църковните проблеми много често се решават с политически средства, което предопределя и синхронните, в повечето случаи, действия на руската дипломация и ръководената от държавата църква. И двете работят в защита на приоритетното присъствие на руската църква

в православните дела на Балканите, което гарантира и съответното влияние в политиката на православните държави в този регион.

Независимо от демонстрацията от Петербург неутралитет, турската страна не поема излишен риск, когато решава владишкия въпрос в полза на българите. Портата избързва да връчи новите два берата за Велешката и Неврокопската епархия на българските владици в отсъствието на руския посланик в Османската империя А. Нелидов. Причината за това поведение е точно определено от дипломатическия представител на Австро-Унгария барон Каличе. Обогатен от опита, натрупан от наблюденията и взаимоотношенията си с руския си колега по време на българските атаки в Цариград и неговите, (на Нелидов – б.а.) в повечето случаи невъздържани реакции, баронът с основание предполага, че дипломатът “не би се задоволил само със заплахи, за да накара султана да отмени разпорежданията си по този повод”.⁵ Тази забележка има своите мотиви и доказателства.

Конкретните проблеми, свързани с различните прояви на църковна борба и просветно-училищна пропаганда на българите в македонските вилаети, присъстват в руската дипломатическа преписка още преди възстановяването на българо-руските отношения през февруари 1896 г. Няколко месеца след встъпването си в длъжност посланик на Руската империя в Австро-Унгария граф Капинст със задоволство докладва, че Голуховски се е разпоредил да се предупреди българското правителство в София за прекратяване на агитацията в Европейска Турция, изразяваща се в преминаване на български чети в Македония.⁶ Капинст е удовлетворен, че подобна позиция защитава и руския министър на външните работи граф Лобанов-Ростовски при срещата си с българската делегация, дошла по повод коронацията на Николай II.⁷ Руският посланик подчертава в своя доклад своята и на Голуховски радост от единството между руската и австроунгарска позиция, изразяваща се в

активно противодействие, “както срещу българските планове в Македония, така и срещу ненавременното даване от Портата на нови берати на българските епископи” в македонските вилаети на Османската империя.⁸ Страхът от неприятни изненади и прояви от страна на българските институционни, обществени и революционни фактори е достатъчно силен, за да предопредели и сходните реакции на външнополитическите министри на двете империи.

Неслучайно Русия не се отказва от участие в църковните дела на полуострова. През април 1896 г. в руското посолство в Цариград се провежда съвещание на посланика А. Нелидов с българския екзарх Йосиф и българския дипломатически агент П. Димитров. Българите посрещат с подозрение руското предложение Екзархът да остане ръководител на българската църква извън Княжеството, но като член на патриаршеския Синод със седалище във Фенер. Възраженията на екзарх Йосиф се основават на обстоятелството, че българската национална църква ще бъде поставена в зависимо положение. П. Димитров от своя страна е категоричен, че приемането на този вариант може да се обсъжда само ако се “постигне споразумение по въпроса, кои епархии ще бъдат български и кои гръцки”.⁹ Независимо от резервираното отношение на българите към отправените от руския посланик предложения, срещата не остава незабелязана. Австро-унгарският посланик в турската столица барон Каличе изпраща във Виена съобщение с коментара, че въпросът за бератите възниква отново, но под нова форма и в нова ситуация. Той е категоричен, че “в акцията на руското правителство религиозните намерения се преплитат и с политически”. Освен това правилно е оценена руската позиция, която е насочена към “вземане под внимание интересите на Гърция и Сърбия, досегашни руски протезета, като целта е съществуващата между тях спорна зона (Македония) да бъде освободена от едностранното влияние на България”.¹⁰ За опитния

дипломат това е сигнал, че Русия подновява своите опити да неутрализира конфликтите между православните балкански страни отново за сметка на българските църковни, а оттам и политически, интереси.

За трудности при осъществяването на руската инициатива се докладва и коментира и от австроунгарските дипломати в София. Барон Кал със злорадство предава получената от заместника на екзарх Йосиф в Българското княжество митрополит Григорий информация за непрекъснатите опити на Русия да убеди Екзарха и българските църковни дейци, че тя действа “само в интерес на целостта на православните църкви и желае да помогне за преодоляването на съществуващия раздор между Патриаршията и българската религиозна общност”.¹¹ Желанието на оберпрокурора на руския синод К. Победоносцев да преодолее недоволството на българските църковни дейци и да ги убеди в благородните намерения на руската църква срещу тяхното недоверие и съпротива. Австрофилът митрополит Григорий изказва своето убеждение, че Русия не е тази, която може да реши положително български национален въпрос. Допълнение към информацията от София е мнението на барон Каличе, че руското правителство в никакъв случай няма да се откаже от усилията си, насочени към отмяната на схизмата, но в рамките на техния план.¹² И двете страни са непреклонни в желанието си да следват своите планове. Българската цел е свързана с решаването на църковния въпрос в изгоден за националната кауза вариант, независимо от това, коя велика сила ще помогне за неговото осъществяване. Русия е непреклонна в стремежа си да контролира този процес, който е неизменно обвързан с политически амбиции и планове .

Подобен е начинът, по който Петербург определя своите позиции и действия по т.нар. Фирмилианов въпрос. Неговата предистория е

свързана с ограничените в резултат на успешно приложената от Петербург и Виена тактика за удържане на балканските държави през пролетта на 1897 г. от участие в гръцко-турския военен конфликт. България и Сърбия са принудени да ограничат своите действия по отношение на Европейска Турция в областта на дипломацията. Тяхната политика е от полза и за Портата, която се страхува от единен фронт на балканските държави. Освен това тя успешно работи за увеличаване на негативите в отношенията между София и Белград. Княжеството получава писменото обещание на великия везир Таксин паша за получаване на исканите от две години берати за Кукуш, Мелник и Струмица, Дебър и Битоля след завършване на войната с Гърция.¹³ Съгласявайки се за назначаване на сръбски духовник за митрополит в българската епархия в Скопие, султанът поставя началото на т.нар. “Фирмилианов въпрос” и засилва противоречията между България и Сърбия.¹⁴ Тривиалният по същество въпрос за мястото на патриаршеския митрополит в Скопската епархия в края на XIX и началото на XX в. се превръща в ожесточена борба между София и Белград за политическо и дипломатическо надмощие в Европейска Турция. Тактиката на султана не остава в тайна за временно управляващия руското посолство в Белград граф Нехлюдов. “Портата и султанът се стараят да се застраховат по отношение както на Сърбия, така и на България като подпомагат всяка една от тях против другата в случай на натиск на която и да е от тях в Македония”.¹⁵

През този период коментарът и действията на руската дипломация са насочени главно към българските демаршове в турската столица. Интересът е предизвикан и от усилените сондажи, които Княжеството осъществява в столиците на най-заинтересованите велики сили в балканските дела – Австро-Унгария и Русия. Балплатц спазва стриктно неутралитета и категорично отказва своята помощ в бератската

политика на Стоиловото правителство.¹⁶ Реакцията на Певчески мост е по-различна. Политиката на Русия се определя от стремежа ѝ към балансиране на позициите на България и Сърбия в Цариград и към неутрализиране на конфликтите между Патриаршията и Екзархията. С тази цел министърът на външните работи граф Муравъов се съгласява чрез руските дипломати в Цариград да ходатайства за една част от исканите берати.¹⁷ Руският дипломатически агент в София Гр. Бахметиев информира София за решението на Петербург, че Княжеството може да разчита на защита само на 3 (в Битоля, Дебър и Струмица) от общо 5-те владишки места. Бахметиев също така докладва със задоволство за реакцията на българския премиер.¹⁸ “К. Стоилов прие съвета и веднага нареди на българския дипломатически агент в Цариград да действа по този начин”.¹⁹ И ако в София създават у новия руски представител представата за безрезервно послушание с цел трупане на полезни политически дивиденди пред Петербург, то не така ясна и проста е картината в турската столица.

При осъществяването на руския външнополитически курс в Османската империя не може да се игнорира пристрастното отношение на посланика Нелидов, който по време на източната криза (1894-1898) работи активно в полза на сърбите. Не остава незабелязан за българските дипломати в турската столица факта, че през месец май посланикът е последователен в исканията си пред султана за назначаването на сръбски владика в Скопие и за откриване на сръбски училища в Македония. За българския представител в Османската империя Д. Марков и за екзарх Йосиф е от значение и колебанието на Абдул-Хамид. В неговия отговор към Нелидов не впечатлява протоколния израз на изказаното от него нежелание да оскърби българите, колкото обяснението, че “ако и сръбския министър да уверява, че в Скопие има

60 000 сърби, В. (еликия-б.а) везир с писмо е съобщил на султана, че там няма никакви сърби.²⁰

Не само Нелидов, но и други руски дипломати в посолството в Цариград работят продуктивно срещу българските интереси. Голяма значение за неуспешните опити на Д. Марков да бъдат удовлетворени българския искания за берати играе активната роля на “гъркофила и предания приятел на Фенера” В. Жадовски, временно управляващ руското посолство в Цариград. За неговото поведение споменава екзарх Йосиф в дневника си²¹, както и австроунгарският посланик барон Каличе.²² По време на разговора си с руския дипломат след получаването на султанското ираде през октомври 1897 г. за трите берата той отбелязва недоволството и съмненията на Жадовски в правилността на получения берат в Битоля. Аргументът му е, че с този берат “се затруднява споразумението с Патриаршията в бъдеще”²³ Последователната просръбска и прогръцка политика, която осъществява руското посолство по отношение на българските искания по владишкия проблем, губи своята острота, но не и целенасоченост, след окончателното заминаване на Нелидов, а след това и на Жадовски от Цариград в края на лятото на 1897 г.

Не остава без внимание истинската страна на църковния въпрос, в който в концентриран вид се проявяват сръбските амбиции и руски пристрастия. Наследникът на Нелидов на поста руски посланик в Цариград Ив. Зиновиев признава, че “Фирмилиановият въпрос приема размерите на значим политически проблем, който трябва да се реши бързо и то в полза на руското (т.е. сръбското) предложение.”²⁴ Идеята за засилване на руските позиции в Сърбия посредством защитата на неправомерните й искания за сръбски митрополит в Скопската епархия, което би превърнало тази държава в достатъчно стабилна преграда срещу балканските аспирации на Австро-Унгария, определя

инструкциите и действията на руската дипломация. Според Зиновиев отстъплението в тази борба “би поколебало руския авторитет в Турция и другите балкански държави”.²⁵ Пристрастната позиция на Петербург дава възможност на Цариград да се възползва от случая за изостряне на българо-руските отношения. В продължение на пет години Фирмилиановият въпрос оптимално се използва от Османската империя в тази насока. Последният успешен опит за извличане на политически дивиденди е спирането в последния момент, на 5 април 1902 г., на издаването на берат за Фирмилиан.²⁶ През 6-седмичната отсрочка, до окончателното решаване на проблем, а активната дейност на Българското княжество предизвиква острите реакции на руската дипломация. Зиновиев с възмущение описва предприятия от българското правителство дипломатически демарш, чиято цел е осуетяването на избора на Фирмилиан или, в случай на неуспех, получаването като компенсация на тови три берата за Екзархията и учредяването на Синод в Цариград.²⁷ Неутралитетът на Виена по Фирмилиановия въпрос и намаляването на тревогите на австро-унгарската дипломация се постигат след разговора на Зиновиев с Каличе в средата на април 1902 г.²⁸ Руският дипломат признава, че Българската екзархия има големи успехи в Македония, където са му подведомствени 7 епархии, и в Цариград, където живеят 20 000 македонци, “активно участващи в борбата за Скопската катедра и обвиняващи Русия в покровителство на Сърбия в ущърб на българските интереси”.²⁹ Освен това той не престава да настоява пред турското правителство за вземане на мерки за премахване на “зверствата над християните”.³⁰ В своите отчети руският посланик изрично подчертава, че се бори за облекчаване положението на населението в Македония и Одринско, но не и за цялостни реформи на областите. Развива и тезата, че защитата на християнското население на дадения етап е по-добре да става без колективни акции с австро-

унгарския посланик, предвид недоверието на султана към Хабсбургската империя. Съобразяването с предпочитанията на Цариград Зиновиев свързва с успешното разрешаване на Фирмилиановия въпрос и с предотвратяването на напрежението на Балканския полуостров.³¹ Петербург също е убеден, че с удовлетворяването на сръбските искания за Скопие и с оказването на помощ на Българското княжество за получаване на заем от френските банки³² ще запази своите позиции в тези страни и приоритет в борбата с Виена за политическо влияние на Балканите.

Резултатите от сръбската атака в Цариград, активно подкрепена от Русия, е издаденото в края на май 1902 г. султанско ираде, утвърдено от Патриаршията на 20 юни с.г., за избирането на Фирмилиан за сръбски митрополит в Скопие. Това решение засилва както позициите на сръбската пропаганда в европейските вилаети на Османската империя, така и напрежението между Сърбия и България.³³ Без да получи каквато и да е компенсация от Турция, правителството на Ст. Данев се сблъсква и с един от основните български фактори в Македония и Одринско – Светия синод на Екзархията, “който снема от себе си и от цялата църква отговорността за всичко, станало по Фирмилиановия въпрос, и за всичко което във връзка с него тепърва ще става”.³⁴ От този момент все повече се задълбочават противоречията между политическия и църковния фактор, работещи за българската национална кауза.

Решението на султана засилва позициите на сръбската пропаганда в европейските вилаети на Османската империя, както и напрежението между Сърбия и България. С този акт се нанася силен удар върху българските национални позиции в балканските вилаети и се дава сериозен аргумент за засилване на сръбските аспирации в Македония. С Фирмилиановия въпрос обаче Русия доказва, че има достатъчно силни позиции в балканския регион, най-вече турската столица, за да може,

доколкото позволяват обстоятелствата да насочва процесите в изгодна за нейните конюнктурни интереси посока. Тя е подчинена на няколко цели, които Петербург успешно отстоява – запазване на балканското статукво; ограничаване държавите в региона в техните искания и претенции в Европейска Турция. В преследването на балканските приоритети ярко се проявяват прогръцките и просръбски предпочитания на империята.

*

*

*

Голямата активност на международните фактори и нарастващата динамика в процесите в Европейския югоизток в края на XIX в. определят акцентите и ориентирите в Източния въпрос. Русия подобно на останалите държави от “европейския концерт” е принудена да следва събитията и да се съобразява с балканските субекти. София, Атина и Белград, принудени от Берлинските решения и водени от своите външнополитически амбиции, очертават ситуации и създават проблеми, които съществено изменят политическата конфигурация и подчертават геополитическите планове и стратегии на участниците в Източния въпрос. В този процес все повече се засилва съпротивата срещу действията на българския фактор. Обоснованите в национален план позиции на София срещат все по-засилващата се атака на балканските ѝ съседи, които с помощта най-вече на Петербург, съумяват да засилят своите позиции както в Цариград, така и в балканските провинции на Османската империя.

От друга страна Руската империя съумява да извлече максимално дивиденди за своите цели и позиции от едно от най-важните си стратегически преимущества – православието, превръщайки го в сериозен лост за контрол и силно присъствие в Европейския югоизток през последната четвърт на XIX в.

Проф. д-р Нина Ангелова Дюлгерова, директор на програма “Международни отношения и политология” във Варненския свободен университет “Черноризец Храбър”, председател на секция “История” на Съюза на учените в България

¹ Кирил, Патриарх български. Българската Екзархия в Македония и Одринско след Освободителната война 1877-1878 г. Т. I (1876-1885), Кн. 2 С., 1970; Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. Илинденското въстание. С., 1933; Мишев, Р. Австро-Унгария и България. 1878-1894. Политически отношения. С., 1988; Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос и австро-унгарската дипломация в края на XIX и началото на XX в. – В: Изследвания по македонския въпрос. Книга първа. С., 1993, с. 275-313.

² Пак там

³ Попов, Р. България и Русия (1894-1899). С., 1985, с. 243-244.

⁴ Hof- Haus- und Staatarchiv, Wien, Politisches Archiv, (HHStA, Wien PA), XII/Turkei, Beriht No 16D, 11.V.1894, 17D, 17.V.1894; 21D, 14.VI.1894; HHStA, Wien PA XII/Turkei, Beriht 18A, 24.V.1894; 19A, 2.V.1894; HHStA, Wien PA, XII/Turkei, Beriht 18B, 24.V.1896. Съобщено на австро-унгарския посланик в Цариград барон Каличе от великия везир.

⁵ HHStA, Wien PA, XII/Turkei, Beriht 17B, 17.V.1894

⁶ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, 1895, д. 110, 29.6.1895, л. 244/об-245.

⁷ Пак там.

⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1895, д. 110, 13.7.1895, л. 253/об

⁹ HHStA, Wien PA, XII/Turkei, Beriht 19B, 23.IV.1896

¹⁰ Пак там

¹¹ HHStA, Wien PA, XV/Turkei, Beriht 30C, 5.VI.1896

¹² Пак там

¹³ Български екзарх Йосиф I. Дневник, С.-, 1992, Свитък VII, 10.4.1897, с. 406.

¹⁴ По-подробно вж. Попов, Р. Балканската политика на България по време на източната криза (1894-1898). С., 1984, с. 164; Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария. 1894-1903. С., 1994, с. 65 и сл.

¹⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1898, оп. 470, д. 109, 19.2.1898, л. 58. Докладът на Нехлюдов е изпратен и на П. Капнист във Виена.

¹⁶ Попов, Р. Русия и България. Политически отношения 1894-1898.6. Сц. 1986, с. 296. По-подробно вж. Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария, с. 65-68.

¹⁷ Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 176, оп. 1, а.е. 1070, л. 150-151. Станчов до Стоилов, 5.5.1897, Народна библиотека “св.св.Кирил и Методи”- Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 13, а.е. 16, 4.5.1897, л. 204-207. Станчов до Стоилов, срв. Попов, Р. Русия и България, с. 296.

¹⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1897, д.1304, 12.6.1897, л. 20/об

¹⁹ Пак там.

²⁰ Български екзарх Йосиф I. Дневник, С.-, 1992, Свитък VII, 13.5.1897, с. 408.

²⁰ Български екзарх Йосиф I. Дневник, С.-, 1992, Свитък VII, 10.9.1897, с. 410

²¹ Пак там, 7.11.1897, с. 412.

²² ННStA, Wien PA, XV/Turkei, Bericht 46D, 11.11.1897; Bericht 46Iq 2.12.1897

²³ Български екзарх Йосиф I. Дневник, С.-, 1992, Свитък VII, 7.11.1897, с. 412

²⁴ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1902, д.23, 1.3.1902, л. 38-39

²⁵ Пак там, 29.3.1902, л. 89/об.

²⁶ Документи за българската история, т.4, с. 180, д. 310; Грънчаров, Ст. България на прага на XX столетие, С., 1986, с. 196.

²⁷ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1902, д.23, 29.3.1902, л. 87-93; л. 125-137; 12.4.1902, л. 38-46; л. 150-161; 26.4.1902р л. 108-114; 17.5.1902, л. 35-41

²⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1902, д.23,12.4.1902, л. 138/об.; 17.5.1902, л. 100

²⁹ Пак там, 12.4.1902, л. 125-137.

³⁰ Пак там, 17.5.1902, л. 113

³¹ Пак там, 12.4.1902, л. 139-140

³² Пак там, л. 143-144.

³³ Грънчаров, Ст. България на прага..., с. 193-194.

³⁴ Пак там, с. 197